

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ФАКУЛЬТЕТ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА МІЖНАРОДНОЇ ПОЛІТИКИ

Реєстраційний № 6

Дата 28.10.2024

КУРСОВА РОБОТА

з дисципліни: Багатостороння дипломатія

на тему:

Роль бізнес-структур у багатосторонній дипломатії

Студентки 4 курсу, 2 групи

Денної форми навчання

Цирик Авеліни Василівни

Керівник: кандидат історичних наук (доктор філософії), доцент, завідувач

кафедри МП, професор

Панов Ален Володимирович

Національна шкала: відмінно

Кількість балів: 100 Оцінка ECST: A

Члени комісії:

Томшів А.В.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Казанова Л.О.
(підпис) (прізвище та ініціали)

Савка В.І.
(підпис) (прізвище та ініціали)

УЖГОРОД – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ БАГАТОСТОРОННЬОЇ ДИПЛОМАТІЇ	5
1.1 Сутність і функції багатосторонньої дипломатії.....	5
1.2 Етапи зародження і розвитку багатосторонньої дипломатії.....	7
1.3 Учасники багатосторонньої дипломатії: держави, міжнародні організації та недержавні актори.....	11
РОЗДІЛ 2. ОЦІНКА ВЗАЄМОДІЇ БІЗНЕС-СТРУКТУР ТА ДИПЛОМАТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ	14
2.1 Аналіз механізмів залучення бізнесу до багатосторонньої дипломатії.....	14
2.2 Приклади успішної взаємодії бізнесу та дипломатії у вирішенні глобальних проблем	17
РОЗДІЛ 3. ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УЧАСТІ БІЗНЕС-СТРУКТУР У БАГАТОСТОРОННІЙ ДИПЛОМАТІЇ	21
3.1 Ризики і конфлікти інтересів між державами та бізнесом.....	21
3.2 Перспективи розвитку ролі бізнесу у багатосторонній дипломатії.....	23
ВИСНОВКИ	26
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	29

ВСТУП

Актуальність теми роботи. Дослідження ролі бізнес-структур у багатосторонній дипломатії є надзвичайно важливим в сучасному світі, оскільки глобалізація і взаємозалежність країн привели до зростаючого впливу бізнесу на міжнародну політику та дипломатію. Бізнес-структури активно беруть участь у вирішенні глобальних проблем, таких як зміна клімату та стійкий розвиток, через співпрацю з урядами та міжнародними організаціями. Крім того, їхня роль у формуванні міжнародних угод та норм робить приватний сектор невід'ємним учасником багатосторонніх переговорів. Тема є актуальною не лише через глобальні виклики, але й через те, що приватні підприємства стають невід'ємною частиною багатосторонніх дипломатичних процесів.

Стан наукового вивчення проблеми. Багатосторонню дипломатію сьогодні досліджують і аналізують такі відомі вчені, як Алексеева Т., Григор О., Здреник В., Грод А., Очеретко Б., Бохонський В., Нижник В., Новицький В. в контексті її ролі та значення, механізмів функціонування, доцільності, переваг та вигід від її реалізації. Серед зарубіжних вчених–дослідників проблематиці ролі бізнес-структур у багатосторонній дипломатії приділяли увагу Ле Хюнг Ті, Хоанг Тхі Кієу Чінь та інші.

Мета роботи полягає у визначенні та аналізі ролі бізнес-структур у багатосторонній дипломатії.

В результаті поставленої мети можна сформулювати наступні **завдання** роботи:

- охарактеризувати сутність багатосторонньої дипломатії;
- вивчити особливості зародження багатосторонньої дипломатії;
- проаналізувати механізми залучення бізнесу до багатосторонньої дипломатії;

- провести оцінку прикладів успішної взаємодії бізнесу та дипломатії у вирішенні глобальних проблем;
- проаналізувати ризики і конфлікти інтересів між державами та бізнесом;
- оцінити перспективи розвитку ролі бізнесу у багатосторонній дипломатії.

Об’єктом дослідження є бізнес-структури у багатосторонній дипломатії.

Предметом дослідження є роль бізнес-структур у багатосторонній дипломатії.

Методи дослідження. При написанні даної роботи було використано такі методи дослідження як: метод аналізу та синтезу, методи індукції та дедукції, аналітичної обробки інформації.

Для виконання даної роботи, **інформаційною базою** слугували наукові джерела, матеріали всесвітньої мережі Інтернет та праці вчених, які досліджували роль бізнес-структур у багатосторонній дипломатії.

Теоретичне та практичне значення роботи полягає в тому, що результати дослідження є теоретичною основою для оцінки ролі бізнес-структур у багатосторонній дипломатії, та можуть бути використані в подальшій роботі над даною темою.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ БАГАТОСТОРОННЬОЇ ДИПЛОМАТІЇ

1.1 Сутність і функції багатосторонньої дипломатії

Багатостороння дипломатія і багатосторонні переговори створюють умови для виникнення нових аспектів у дипломатичній практиці. Збільшення кількості учасників під час обговорення питань ускладнює загальну структуру інтересів, сприяє формуванню коаліцій і часто призводить до появи країни-лідера на переговорах. Крім того, міжнародні переговори зазвичай супроводжуються організаційними, процедурними та технічними викликами, такими як узгодження порядку денного, вибір місця проведення, ухвалення рішень, головування, розміщення делегацій та забезпечення необхідними умовами для роботи, включно з копіювальною технікою, транспортом тощо. Це, в свою чергу, сприяє бюрократизації переговорних процесів, особливо в межах міжнародних організацій [3, с. 46].

Розвиток багатосторонньої дипломатії, зокрема багатосторонніх переговорів, обумовлений відкриттям нових можливостей для колективного управління взаємозалежністю. У другій половині ХХ століття форми багатосторонньої дипломатії стали значно різноманітнішими. Якщо раніше вона в основному проводилася у форматі переговорів на різних конгресах, таких як Вестфальський конгрес 1648 року, Карловицький конгрес 1698–1699 років, Віденський конгрес 1815 року, то сьогодні багатостороння дипломатія реалізується через міжнародні універсальні (ООН) та регіональні (ЄС, ОБСЄ, ЛАД) організації, конференції, комісії та інші платформи, які створюються для вирішення певних проблем. Наприклад, Паризька конференція щодо В'єтнаму або Спільна комісія для урегулювання конфлікту в Південно-Західній Африці [3, с. 46].

Багатосторонні зустрічі на високому рівні, такі як зібрання лідерів країн «великої вісімки» (G8), також стали важливими елементами цієї дипломатії. Крім того, посольства окремих держав, наприклад, посольство США в Китаї, активно співпрацюють з китайськими та японськими дипломатами, зосереджуючи увагу на пошуку рішень проблем на Корейському півострові. Подібні ініціативи реалізуються американськими дипломатами у співпраці з представниками інших країн, зокрема Латинської Америки, Центральної та Південної Африки [3, с. 47].

Багатостороння дипломатія виконує кілька важливих функцій, які сприяють ефективному управлінню міжнародними відносинами. Основні з них включають [18, с. 65]:

- Координація політики. Багатостороння дипломатія дозволяє країнам узгоджувати свої політики з міжнародними стандартами та зобов'язаннями, що забезпечує більшу узгодженість у питаннях, що стосуються глобальної безпеки, економіки та екології.

- Вирішення глобальних проблем. Через міжнародні організації та конференції країни можуть колективно вирішувати проблеми, що потребують спільних зусиль, такі як зміна клімату, тероризм, пандемії та інші виклики, що виходять за рамки національних меж.

- Формування норм та стандартів. Багатостороння дипломатія допомагає в розробці міжнародних норм і стандартів, що регулюють поведінку держав у певних сферах, таких як права людини, екологічна безпека, міжнародна торгівля тощо.

- Сприяння розвитку співпраці. Завдяки багатостороннім переговорам країни мають можливість встановлювати партнерства, розвивати економічні та культурні зв'язки, що сприяє зміцненню міжнародної співпраці.

- Мирне вирішення конфліктів. Багатостороння дипломатія може виступати платформою для мирного вирішення конфліктів, де країни можуть

вести діалог, шукати компроміси та розробляти мирні угоди за участю третіх сторін.

- Підвищення легітимності. Участь у багатосторонніх переговорах і організаціях підвищує легітимність рішень, оскільки вони ухвалюються колективно, що зменшує ризик конфліктів між державами.

- Адаптація до змін. Багатостороння дипломатія дозволяє країнам швидше реагувати на глобальні зміни та виклики, адаптуючи політики до нових реалій через механізми співпраці.

Ці функції роблять багатосторонню дипломатію важливим інструментом у сучасному міжнародному співтоваристві, забезпечуючи більш ефективне управління глобальними проблемами та викликами.

Отже, багатостороння дипломатія є ключовим інструментом у сучасній міжнародній системі, що дозволяє державам узгоджувати свої інтереси та колективно вирішувати глобальні проблеми. Її сутність полягає в забезпеченні платформи для діалогу, співпраці та координації дій між кількома країнами, що сприяє формуванню міжнародних норм і стандартів. Основні функції багатосторонньої дипломатії включають вирішення конфліктів, координацію політики, розвиток економічних та культурних зв'язків, а також адаптацію до змін в міжнародному середовищі. Завдяки цим функціям багатостороння дипломатія не лише підвищує легітимність міжнародних рішень, але й сприяє миру, безпеці та стабільності у світі.

1.2 Етапи зародження і розвитку багатосторонньої дипломатії

Багатостороння дипломатія, як процес взаємодії декількох держав через міжнародні організації та переговорні майданчики, має глибоке історичне коріння. Протягом століть вона розвивалася, пристосовуючись до змін у світовій політиці та економіці. Сучасна багатостороння дипломатія є

важливою складовою системи міжнародних відносин і забезпечує співпрацю держав у вирішенні глобальних проблем. Щоб зрозуміти, як цей інститут сформувався і розвинувся, важливо простежити основні етапи його еволюції.

1. Початковий етап: доінституціональна багатостороння дипломатія. Перші форми багатосторонньої дипломатії виникли задовго до створення сучасних міжнародних організацій. Зародки такої дипломатії можна простежити ще в античних і середньовічних союзах держав. Яскравим прикладом є грецькі міста-держави, які намагалися встановити правила співіснування через різноманітні альянси та союзи. Наприклад, Делоський союз, створений у V столітті до н.е., був військовим альянсом, в якому об'єдналися грецькі поліси для спільної боротьби з Персією. У середньовіччі подібні альянси також мали місце в Європі. Конфедерації та союзи міст або феодалських правителів намагалися встановити правила мирного співіснування та взаємної оборони. Наприклад, Ганзейський союз — об'єднання північноєвропейських міст для захисту своїх торгових інтересів — може розглядатися як один із ранніх прикладів багатосторонньої співпраці на економічній основі. Проте ці союзи мали обмежений характер і часто ґрунтувалися на конкретних регіональних інтересах. Специфічні альянси рідко мали глобальний характер і були обмежені по географічному та політичному впливу [2, с. 125].

2. Період класичної дипломатії: Вестфальська система. Справжній розвиток багатосторонньої дипломатії почався після Вестфальського миру 1648 року, що поклав кінець Тридцятирічній війні в Європі. Вестфальська система закріпила принцип суверенітету держав і започаткувала нову еру в міжнародних відносинах. Важливим наслідком Вестфальського миру стало те, що держави почали сприймати себе як рівноправні суб'єкти міжнародного права. Ця епоха характеризувалася поступовим створенням постійних дипломатичних інститутів, які дозволяли державам вирішувати конфлікти та суперечки без застосування військової сили. Угоди та конференції, такі як

Віденський конгрес 1815 року, який підсумував результати Наполеонівських війн, стають першими прикладами багатосторонніх і багатосторонніх переговорних процесів. У цих випадках кілька країн збиралися для вирішення важливих міжнародних питань, що надавало системі багатосторонньої дипломатії нового виміру [10, с. 75].

3. Поява міжнародних організацій: кінець XIX — початок XX ст. Кінець XIX ст. ознаменувався виникненням перших міжнародних організацій, створених для координації багатосторонньої співпраці у спеціалізованих галузях. Міжнародні телеграфні конвенції (1865) і створення Всесвітнього поштового союзу (1874) є прикладами того, як уряди почали працювати разом для вирішення технічних і регулятивних питань. Це були перші інституційні структури, що об'єднали декілька держав для співпраці на постійній основі. Після Першої світової війни було створено Лігу Націй (1920), яка стала першим великим досвідом організації багатосторонньої співпраці для збереження миру та безпеки. Хоча Ліга Націй не змогла запобігти новому світовому конфлікту, її поява знаменувала початок системного підходу до багатосторонньої дипломатії, а також дала поштовх до формування сучасних міжнародних організацій [10, с. 76].

4. Становлення сучасної багатосторонньої дипломатії: ООН та інші міжнародні організації. Після Другої світової війни багатостороння дипломатія досягла нових висот із заснуванням Організації Об'єднаних Націй (ООН) у 1945 році. ООН стала ключовим інститутом багатосторонньої дипломатії, надаючи державам майданчик для обговорення глобальних проблем, таких як мир, безпека, розвиток, права людини та екологія. Завдяки численним спеціалізованим агенціям, таким як ВООЗ (Всесвітня організація охорони здоров'я), ЮНЕСКО та Міжнародний валютний фонд, багатостороння дипломатія почала охоплювати широкий спектр питань, що дозволило державам співпрацювати в глобальному масштабі. Особливістю цього періоду стало формування нових механізмів колективного вирішення

конфліктів, таких як миротворчі операції ООН, а також запровадження дипломатії санкцій та економічного тиску як інструментів міжнародної політики. Зародження ідеї «глобального управління» також пов'язане із зростанням впливу багатосторонньої дипломатії у різних сферах, що включає участь не тільки держав, але й міжнародних організацій, бізнесу та громадянського суспільства [17, с. 228].

5. Сучасний етап: глобальні виклики і нові учасники багатосторонньої дипломатії. На сучасному етапі багатостороння дипломатія стикається з новими викликами. Глобалізація, кліматичні зміни, боротьба з тероризмом, пандемії та питання кібербезпеки змушують держави шукати нові форми співпраці. Виникають нові майданчики для багатосторонньої дипломатії, такі як G20, де лідери найбільших економік світу намагаються спільно вирішувати глобальні економічні проблеми. Важливо зазначити, що до процесів багатосторонньої дипломатії дедалі більше залучаються нові учасники, серед яких транснаціональні корпорації, міжнародні неурядові організації та громадські рухи. Наприклад, бізнес-структури відіграють активну роль у кліматичних переговорах, таких як Паризька кліматична угода 2015 року [16]. Їхній вплив на прийняття рішень зріс завдяки взаємодії з урядами та міжнародними організаціями, що свідчить про важливість нових форм багатосторонньої дипломатії в глобалізованому світі.

Таким чином, багатостороння дипломатія пройшла довгий шлях від перших альянсів і угод між державами до сучасної системи глобального управління. Сьогодні вона є ключовим механізмом міжнародних відносин, який дозволяє державам співпрацювати, зберігати мир і вирішувати глобальні виклики. Завдяки еволюції від регіональних союзів до великих міжнародних організацій, таких як ООН, багатостороння дипломатія стала невід'ємною частиною сучасного світу.

1.3 Учасники багатосторонньої дипломатії: держави, міжнародні організації та недержавні актори

У багатосторонній дипломатії беруть участь різні актори, кожен з яких виконує свою унікальну роль у формуванні міжнародних відносин. Основні учасники включають [11]:

1. Держави. Національні уряди є основними гравцями багатосторонньої дипломатії. Вони представляють свої інтереси, укладають угоди та беруть участь у переговорах через дипломатичні канали. Держави можуть об'єднуватися в різні формати, такі як міжнародні форуми, саміти або конференції, щоб обговорювати питання глобальної важливості, такі як безпека, економічний розвиток, екологічні проблеми та права людини.
2. Міжнародні організації. Ці організації, такі як Організація Об'єднаних Націй (ООН), Всесвітня організація торгівлі (ВТО), Європейський Союз (ЄС) та Організація безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ), відіграють ключову роль у багатосторонній дипломатії. Вони забезпечують платформи для діалогу, координації дій і реалізації міжнародних угод. Міжнародні організації можуть також впливати на формування норм і стандартів, а також здійснювати моніторинг і оцінку виконання міжнародних зобов'язань.
3. Недержавні актори. До них належать неурядові організації (НУО), міжнародні корпорації, професійні асоціації, академічні установи та інші зацікавлені сторони. Ці актори можуть брати участь у багатосторонніх процесах, надаючи експертні оцінки, проводячи дослідження, організовуючи кампанії та мобілізуючи громадськість. Недержавні актори також можуть виступати як лобісти, представляючи інтереси певних груп або секторів на міжнародній арені.

Як видно з вищерозглянутого, багатостороння дипломатія залучає широкий спектр учасників, кожен з яких відіграє важливу роль у формуванні та реалізації міжнародних відносин. На першому плані знаходяться держави, які є основними акторами на світовій арені. Кожна країна має свої національні інтереси, які представляються через дипломатичні канали. Держави беруть участь у багатосторонніх переговорах, укладають міжнародні угоди та ініціюють резолюції в рамках міжнародних організацій. Успішна взаємодія між державами є основою для розвитку міжнародного співробітництва у вирішенні глобальних проблем, таких як безпека, економічний розвиток і зміна клімату. Міжнародні організації забезпечують платформи для держав і інших акторів для ведення діалогу та координації дій. Ці організації формують норми та правила, які регулюють міжнародні відносини, забезпечуючи механізми для розв'язання конфліктів і реалізації спільних ініціатив. Завдяки своїм ресурсам і експертизі, міжнародні організації сприяють конструктивному співробітництву між державами та інших учасниками міжнародних процесів. Недержавні актори також відіграють важливу роль у багатосторонній дипломатії, зокрема неурядові організації, міжнародні корпорації, академічні установи та професійні асоціації. Вони можуть впливати на формування політики, надаючи експертні оцінки, проводячи дослідження та організовуючи кампанії для підвищення обізнаності про важливі питання. Недержавні актори часто виступають як представники інтересів певних груп населення або секторів економіки, формуючи громадську думку та лобіюючи зміни на міжнародному рівні. Їхня активна участь у багатосторонній дипломатії сприяє більш інклюзивному та динамічному процесу прийняття рішень на глобальному рівні [10, с. 58].

Таким чином, можна узагальнити, що учасники багатосторонньої дипломатії взаємодіють один з одним, щоб вирішувати спільні проблеми, формувати політику та забезпечувати глобальну співпрацю. Держави активно

обговорюють та узгоджують свої інтереси на міжнародних форумах, що дозволяє їм знаходити компромісні рішення у складних питаннях. Міжнародні організації слугують платформами для таких переговорів, надаючи необхідну інфраструктуру та експертизу для організації процесу. У свою чергу, недержавні актори, такі як неурядові організації та бізнес-структури, сприяють формуванню політики через своєрідний лобізм і дослідницьку діяльність, впливаючи на формування громадської думки. Кожен з цих акторів робить свій внесок у розвиток міжнародних відносин, що підвищує ефективність і легітимність багатостороннього процесу, роблячи його більш адаптивним до викликів сучасності.

РОЗДІЛ 2

ОЦІНКА ВЗАЄМОДІЇ БІЗНЕС-СТРУКТУР ТА ДИПЛОМАТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ

2.1 Аналіз механізмів залучення бізнесу до багатосторонньої дипломатії

Аналіз механізмів залучення бізнесу до багатосторонньої дипломатії показує, як підприємства можуть ефективно співпрацювати з державами та міжнародними організаціями для досягнення спільних цілей. Одним із яскравих прикладів є участь технологічних компаній, таких як Microsoft і Google, у глобальних ініціативах з розвитку цифрових технологій та кібербезпеки [8, с. 461].

Участь технологічних компаній, таких як Microsoft і Google, у глобальних ініціативах з розвитку цифрових технологій та кібербезпеки є важливою складовою сучасної багатосторонньої дипломатії. Ці компанії активно залучені до формування політики у сфері кібербезпеки, співпрацюючи з міжнародними організаціями, державами та неурядовими структурами для забезпечення безпечного та стабільного цифрового середовища. Однією з ключових ініціатив є Глобальна коаліція з кібербезпеки, яку підтримують обидві компанії. В рамках цієї ініціативи, вони працюють над вдосконаленням міжнародних стандартів безпеки, обміну інформацією та найкращими практиками у боротьбі з кіберзагрозами. Microsoft, наприклад, реалізує програми навчання для державних установ та підприємств щодо виявлення та реагування на кіберзагрози, а також сприяє розвитку національних стратегій кібербезпеки в різних країнах. Google також активно бере участь у міжнародних форумах, таких як Форум з кібербезпеки в Давосі, де обговорюються питання захисту приватності, безпеки даних та захисту прав людини в цифрову епоху. Компанія інвестує в технології, що

сприяють покращенню кібербезпеки, такі як двофакторна аутентифікація та платформи для захисту даних, а також підтримує дослідження в галузі штучного інтелекту для виявлення кіберзагроз.

Крім того, обидві компанії беруть участь у ініціативах, що сприяють розвитку інфраструктури цифрових технологій у країнах, що розвиваються. Наприклад, Microsoft реалізує програму Airband, яка має на меті забезпечити доступ до інтернету в віддалених районах, покращуючи цифрову грамотність та сприяючи розвитку місцевого бізнесу [25]. Таким чином, участь технологічних компаній у глобальних ініціативах сприяє не лише підвищенню стандартів кібербезпеки, але й розширенню доступу до цифрових технологій для всіх верств населення.

Ще одним прикладом є Unilever, яка активно залучена до міжнародних угод, пов'язаних зі сталим розвитком та екологічною відповідальністю. Компанія бере участь у ініціативах, спрямованих на зменшення відходів і збереження природних ресурсів, таких як Глобальна угода ООН про сталий розвиток. Unilever використовує свою платформу для взаємодії з державами та неурядовими організаціями, представляючи бізнес-інтереси та пропонуючи інноваційні рішення для глобальних екологічних викликів [21].

Також можна відзначити участь Nestlé у багатосторонніх переговорах, які спрямовані на покращення глобальних стандартів харчової безпеки та підтримку здорового харчування [20]. Компанія співпрацює з міжнародними організаціями, такими як ВООЗ, щоб розробити програми, що сприяють освіті населення в питаннях здорового харчування.

Співпраця Nestlé з Всесвітньою організацією охорони здоров'я фокусується на підвищенні стандартів харчування та здорового способу життя. Одним із ключових аспектів цієї співпраці є підтримка ініціатив, спрямованих на покращення глобальних норм харчової безпеки, особливо в умовах пандемії COVID-19, коли питання здоров'я стало ще більш актуальним. Nestlé активно залучена до програм, які сприяють підвищенню

обізнаності населення про важливість правильного харчування. Наприклад, компанія бере участь у кампаніях, що стосуються зниження споживання цукру, солі та насичених жирів у харчових продуктах. Це узгоджується з рекомендаціями ВООЗ щодо поліпшення раціонів харчування та запобігання неінфекційним захворюванням. Крім того, Nestlé співпрацює з ВООЗ у рамках ініціатив, які сприяють розвитку здорового харчування для дітей та підлітків. Це включає програми освіти в школах, які навчають молоде покоління правильному вибору продуктів і формуванню здорових звичок. Компанія також зосереджена на дослідженнях і розробці інноваційних продуктів, які відповідають сучасним потребам споживачів у здоровому харчуванні [12].

Ця співпраця підкреслює, як бізнес може взяти активну участь у формуванні глобальної політики в сфері охорони здоров'я та харчування, підтримуючи зусилля міжнародних організацій у досягненні сталого розвитку та поліпшенні якості життя населення.

Приклад такої співпраці демонструє, як бізнес може стати важливим партнером у багатосторонній дипломатії, впливаючи на політику та реалізуючи ініціативи, які відповідають як корпоративним інтересам, так і суспільним потребам.

Таким чином, залучення бізнесу до багатосторонньої дипломатії відбувається через активну участь у міжнародних форумах, укладання партнерств з державами та участь у глобальних ініціативах. Ці механізми не лише підвищують репутацію підприємств, але й забезпечують платформу для вирішення складних проблем, що стоять перед суспільством і планетою в цілому.

2.2 Приклади успішної взаємодії бізнесу та дипломатії у вирішенні глобальних проблем

Сучасна дипломатія поширює свою діяльність на багато сфер, але сьогодні вона зазнає безпрецедентних впливів та обмежень. Приклад її диверсифікованого впливу відображається в розширенні рамок та напрямів традиційної багатосторонньої дипломатії [1, с. 13].

У сучасному світі, де глобальні виклики стають дедалі складнішими та всеохоплюючими, бізнес-структури відіграють важливу роль у міжнародних процесах і вирішенні глобальних проблем поряд з урядами та міжнародними організаціями. Взаємодія бізнесу та дипломатії стає невід'ємною частиною багатосторонніх зусиль у сфері кліматичних змін, боротьби з пандеміями, розробки нових технологій та забезпечення миру і стабільності. Ця співпраця не тільки демонструє ефективність бізнесу в глобальних питаннях, але й доводить, що приватний сектор може значно сприяти досягненню спільних міжнародних цілей:

1. Кліматичні зміни та екологічна відповідальність бізнесу.

Одним із найбільш яскравих прикладів успішної співпраці бізнесу та дипломатії є боротьба зі змінами клімату. Транснаціональні корпорації, особливо ті, що мають значний вплив на викиди парникових газів, активно долучаються до міжнародних кліматичних ініціатив. Однією з таких платформ є Паризька кліматична угода 2015 року, в рамках якої країни зобов'язалися скоротити викиди CO₂ для запобігання глобальному потеплінню [16]. Бізнес, зокрема енергетичні компанії, такі як BP, Shell та Total, активно долучився до виконання цих зобов'язань. Вони інвестують у зелені технології, альтернативні джерела енергії та здійснюють реорганізацію своїх бізнес-процесів задля досягнення стійкого розвитку. Окрім цього, багатонаціональні корпорації підписують угоди з урядами для спільної роботи над розробкою екологічно чистих технологій, зменшенням викидів та

впровадженням відновлюваних джерел енергії. Така співпраця надає можливість забезпечити економічне зростання при одночасному збереженні навколишнього середовища [16].

2. Глобальна охорона здоров'я та боротьба з пандемією COVID-19.

Пандемія COVID-19 стала глобальним викликом, який продемонстрував необхідність тісної взаємодії бізнесу та урядів у сфері охорони здоров'я. Фармацевтичні компанії, такі як Pfizer, Moderna та AstraZeneca, відіграли ключову роль у розробці та поширенні вакцин, що врятували мільйони життів по всьому світу [22]. Це стало можливим завдяки співпраці між приватними корпораціями та урядами різних країн, які надавали фінансування, регуляторну підтримку та сприяли прискоренню наукових досліджень. Також важливою ініціативою, де бізнес і дипломатія діяли разом, є COVAX — глобальна програма, спрямована на забезпечення справедливого доступу до вакцин для країн з низьким та середнім рівнем доходів [6]. В рамках цієї ініціативи фармацевтичні компанії, міжнародні організації та уряди об'єднали зусилля для швидкого виробництва та розповсюдження вакцин. Така взаємодія показала, що у вирішенні глобальних проблем охорони здоров'я бізнес може бути надійним партнером дипломатії.

3. Технології та кібербезпека.

Іншою важливою сферою, де бізнес та дипломатія співпрацюють для вирішення глобальних проблем, є кібербезпека. Зі зростанням цифровізації економіки та суспільства, кіберзагрози стали одним із найбільших викликів для міжнародної стабільності. Відповідно, співпраця урядів і технологічних компаній стає критично важливою для забезпечення безпеки в цифровому світі. Одним із прикладів такої співпраці є угоди між державами та великими технологічними корпораціями, такими як Microsoft, Google та Amazon, які активно працюють над покращенням кібербезпеки [4, с. 75]. Ці компанії спільно з урядами розробляють стандарти безпеки, вдосконалюють захист від

кібератак та організовують міжнародні навчання з кіберзахисту. Такі ініціативи допомагають забезпечити захист критичної інфраструктури, банківської системи та державних установ від кіберзлочинців та хакерських атак. Важливу роль відіграють також дипломатичні зусилля з розробки міжнародних угод щодо кібербезпеки, в яких бізнес-структури є активними учасниками. Компанії надають експертизу та технологічну підтримку урядам, що допомагає у формуванні ефективних міжнародних правил та норм у цій сфері.

4. Сталий розвиток та соціальна відповідальність.

Бізнес також робить вагомий внесок у вирішення глобальних проблем, пов'язаних зі сталим розвитком і соціальною відповідальністю. Програми корпоративної соціальної відповідальності (КСВ) стали важливим елементом стратегії великих компаній, таких як Unilever, Nestlé та Coca-Cola [9]. Ці компанії співпрацюють з урядами та міжнародними організаціями для досягнення Цілей сталого розвитку ООН. Одним із прикладів такої співпраці є ініціативи з покращення доступу до чистої питної води, освіти, медицини та харчування в країнах, що розвиваються. Бізнес інвестує в локальні проекти, спрямовані на поліпшення якості життя місцевих громад, що сприяє розвитку регіонів та зменшенню соціальної нерівності. Така співпраця з міжнародними організаціями і урядами показує, як бізнес може активно брати участь у вирішенні глобальних соціальних проблем.

5. Миротворчі зусилля та економічна дипломатія.

Бізнес також може відігравати роль у миротворчих процесах через економічну дипломатію. Прикладом є ініціативи у сфері відновлення економік після конфліктів, де компанії допомагають у створенні нових робочих місць, відбудові інфраструктури та стимулюванні економічного зростання. Це дозволяє стабілізувати ситуацію в постконфліктних регіонах і сприяє зменшенню напруженості. Наприклад, у відбудові країн після військових конфліктів, таких як Ірак або Афганістан, бізнес-структури,

зокрема в галузі будівництва та енергетики, відіграють ключову роль у відновленні інфраструктури [5]. Співпраця з міжнародними організаціями, такими як Світовий банк або МВФ, дозволяє створювати сприятливі умови для економічного розвитку, що є важливим елементом стабілізації ситуації в регіоні.

Таким чином, приклади співпраці бізнесу та дипломатії у вирішенні глобальних проблем демонструють, що приватний сектор може суттєво вплинути на світовий порядок та розвиток. Від боротьби зі змінами клімату до сприяння економічній стабільності в постконфліктних регіонах, бізнес відіграє важливу роль у вирішенні ключових питань сучасності. Ця співпраця стає необхідною у світлі зростання глобальних викликів, і її подальший розвиток має потенціал для створення більш стійкого і безпечного світу.

РОЗДІЛ 3

ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ УЧАСТІ БІЗНЕС-СТРУКТУР У БАГАТОСТОРОННІЙ ДИПЛОМАТІЇ

3.1 Ризики і конфлікти інтересів між державами та бізнесом

Ризики та конфлікти інтересів між державами та бізнесом є серйозними викликами, що можуть негативно впливати на стабільність економіки та суспільства в цілому. Держави часто стикаються з проблемою балансування своїх зобов'язань перед громадянами та потребами бізнесу, що може призводити до прийняття рішень, які не завжди відповідають інтересам суспільства. Одночасно бізнес, прагнучи максимізувати прибуток, може ігнорувати екологічні та соціальні аспекти, що викликає невдоволення з боку держав і громадськості. Внаслідок цього виникають конфлікти, які потребують ефективного управління та врегулювання через конструктивний діалог, законодавчі ініціативи та розвиток партнерства між державними інституціями та приватним сектором.

На розвитку багатосторонньої дипломатії в деяких країнах і регіонах відбиваються наступні проблеми:

- відмінність у рівнях економічного розвитку індустріально розвинених держав, з одного боку, і слаборозвиненими країнами – з іншого;
- спроможність до відкритості економіки переплітається із збереженням, а в окремих випадках зі збільшенням певних бар'єрів та обмежень, які використовуються країнами. Це позначається на особливостях економізації дипломатії деяких країн [11];
- дуже негативний вплив на розвиток економічної дипломатії здійснюють економічні та фінансові кризові фактори. Незважаючи на це, вплив економічної дипломатії на світовий розвиток неухильно зростає і приймає все більш складні і різноманітні форми і методи. Міжнародна

статистика підтверджує, що значне зростання національного багатства і продукту дуже багатьох країн в період після другої світової війни в чималій мірі пов'язаний з активізацією економічної дипломатії в усіх напрямках. Так, найвищі темпи зростання характерні для країн з економікою, сильно орієнтованої на експорт [27].

Зростання ролі бізнес-структур у багатосторонній дипломатії на сучасному етапі обумовлено низкою важливих чинників:

1. Процеси інтернаціоналізації та поглиблення взаємозалежності міжнародної економіки реалізуються в рамках глобальної та регіональної інтеграції.
2. Розширення ринкової сфери та активна взаємодія економік через торгівлю та міжнародні інвестиції. Багато транснаціональних корпорацій, банків та інвестиційних груп впливають на міжнародну політику і відносини.
3. Глобалізація у світовій економіці підсилює важливість економічної дипломатії, оскільки поєднує процеси інтернаціоналізації продуктивних сил з прагненням транснаціональних компаній адаптувати ці процеси під свої інтереси. Ці чинники збільшують актуальність економічної дипломатії, яка сприяє розвитку інтернаціоналізації в інтересах держав.
4. Впровадження новітніх управлінських методів, енергозберігаючих технологій та інновацій. Іноземні інвестиції стимулюють розвиток співпраці між країнами та міжнародними організаціями.
5. Інтеграція інновацій в економіку та відкритість до зовнішнього світу формують позитивний імідж держави, що, у свою чергу, сприяє залученню іноземних туристів, що є ключовим фактором економічного зростання та інвестицій [13, с. 124].

З переходом до нових реалій функціонування глобальної економіки дедалі гострішою стає проблема подолання сучасних глобальних викликів.

Це породжує певну напруженість у тенденціях розвитку. З одного боку, важливо тримати під контролем конфлікти інтересів і вирішувати їх відповідно до існуючих міжнародних правил і норм, що постійно вдосконалюються світовою спільнотою, що є ключовим завданням багатосторонньої дипломатії. З іншого боку, поряд з просуванням міжнародно узгоджених стандартів і забезпеченням їхнього дотримання, економічна дипломатія інколи стикається із ситуаціями, коли міжнародні норми жертвуються на користь національних чи ідеологічних інтересів.

Сьогодні держави прагнуть забезпечити свій економічний прогрес, вдосконалюючи та оптимізуючи свою зовнішньоекономічну діяльність для максимальної підтримки національного експорту та залучення іноземних інвестицій. Реалізація цих цілей значною мірою залежить від показників як внутрішньої, так і зовнішньої економіки кожної країни, включаючи конкурентоспроможність національних виробників, інвестиційний клімат, а також загальну політичну та економічну ситуацію. Однак держави мають також можливість впливати на динаміку зовнішньоекономічних процесів. Одним із ключових інструментів, за допомогою якого країна може підтримувати своїх виробників на міжнародних ринках та залучати іноземні інвестиції, є економічна дипломатія [15].

Тааким чином, можна підсумувати, що своєчасне виявлення та усунення вищеописаних ризиків є важливим для досягнення збалансованого розвитку, стійкості економіки та соціальної справедливості.

3.2 Перспективи розвитку ролі бізнесу у багатосторонній дипломатії

Антикризові процеси з боку держави здійснюються шляхом використання інструментів організаційно-економічного, нормативно-правового впливу, які спрямовані на захист суб'єктів національного ринку

від негативних проявів. Багатостороння дипломатія спрямована на забезпечення мети і завдань торгівельної політики, захист внутрішнього ринку від негативних впливів у міжнародній економіці, надто жорсткої міжнародної конкуренції, підвищення обсягів імпорту та інших несприятливих умов стосовно національного економічного розвитку, а також захист прав та економічних інтересів, підприємств та інших суб'єктів господарювання за кордоном [19].

У XXI столітті багатостороння дипломатія стала ключовим інструментом для забезпечення стабільності та порядку на міжнародній арені, особливо через взаємодію з різними міжнародними та регіональними організаціями. Сучасні виклики вимагають адаптації дипломатії до нових технологічних реалій і соціальних очікувань, що формуються як всередині суспільств, так і на глобальному рівні. До числа головних проблем, що потребують уваги, належать питання безпеки, кібербезпеки та охорони здоров'я, як-от пандемія COVID-19, які потребують активної участі таких організацій, як ООН, ОБСЄ, АСЕАН, ВООЗ та інших [1, с. 16].

Завдяки діджиталізації з'явилися нові методи та інструменти для розвитку багатосторонньої дипломатії. Сучасні цифрові платформи відіграють важливу роль у проведенні міжнародних заходів, зокрема самітів і конференцій в онлайн-форматі, що стало особливо актуальним у період пандемії. Однак ці ж технології можуть використовуватись для дезінформації та пропаганди, що перетворює інформаційну війну на ще один виклик для дипломатів.

Так, незважаючи на значні переваги та можливості багатосторонньої дипломатії у співпраці з міжнародними інституціями, залишаються й певні слабкі сторони. Для ефективного подолання нових загроз потрібно реформувати існуючі міжнародні структури, роблячи їх більш відкритими та демократичними, що дозволить підвищити їхню ефективність у досягненні поставлених цілей.

У 2025 році перспективи розвитку ролі бізнесу у багатосторонній дипломатії можуть стати більш вираженими, оскільки підприємства дедалі частіше усвідомлюють свою відповідальність у вирішенні глобальних викликів. Перш за все, бізнес може відігравати важливу роль у сталому розвитку, підтримуючи ініціативи, що стосуються екологічних, соціальних і управлінських стандартів. Це забезпечить зростання довіри між державами та бізнесом і підвищить ефективність міжнародних переговорів.

По-друге, у контексті глобалізації та взаємозалежності, бізнес може сприяти зміцненню міжнародних економічних зв'язків через участь у багатосторонніх форумах, конференціях і партнерствах. Залучення підприємств до обговорення важливих питань, таких як торгівля, інвестиції, технологічний розвиток та інновації, дозволить забезпечити практичні рішення та адаптацію політик до потреб економіки.

По-третє, бізнес може стати важливим посередником у мирному вирішенні конфліктів, беручи участь у програмах соціальної відповідальності та розвитку, які сприяють стабільності в регіонах, що постраждали від конфліктів.

Таким чином, роль бізнесу у багатосторонній дипломатії може стати ще більш значущою, оскільки підприємства активно впливають на формування політик та міжнародних стандартів, що відповідають сучасним викликам.

ВИСНОВКИ

Отже, в результаті виконання поставлених завдань було здійснено наступні узагальнюючі висновки.

Сутність багатосторонньої дипломатії полягає в інтеграції зусиль держав, міжнародних організацій та недержавних акторів для вирішення спільних проблем і досягнення глобальних цілей. Функції багатосторонньої дипломатії включають забезпечення мирного вирішення конфліктів, сприяння економічному розвитку, охороні навколишнього середовища та підтримці прав людини. Вона відіграє важливу роль у формуванні міжнародних норм і стандартів, що дозволяє країнам координувати свої дії на глобальному рівні. В умовах зростаючої глобалізації та взаємозалежності, багатостороння дипломатія стає невід'ємною частиною сучасних міжнародних відносин.

Процес зародження і розвитку багатосторонньої дипломатії відзначається кількома ключовими етапами, які демонструють еволюцію міжнародних відносин. Від початкових форм співпраці, що обмежувалися двосторонніми переговорами, багатостороння дипломатія з часом адаптувалася до нових викликів, таких як глобальні конфлікти та економічні кризи. Основні етапи розвитку включають створення міжнародних організацій, таких як Ліга Націй та Організація Об'єднаних Націй, які стали платформами для багатостороннього діалогу. Розвиток нових технологій та комунікацій також сприяв поглибленню інтеграції між державами, що підвищує ефективність багатосторонньої дипломатії в умовах сучасного світу.

Учасники багатосторонньої дипломатії включають держави, міжнародні організації та недержавні актори, що створює багатогранну і динамічну платформу для вирішення глобальних проблем. Держави виступають основними суб'єктами, які формують політику, тоді як

міжнародні організації забезпечують структуровану основу для діалогу і співпраці. Недержавні актори, такі як бізнес, НУО та громадські рухи, також стають все більш важливими, сприяючи розвитку інноваційних рішень та підвищуючи обізнаність про соціальні та екологічні проблеми. Така взаємодія між різними учасниками багатосторонньої дипломатії підкреслює її важливість у формуванні глобальної політики та реалізації спільних ініціатив, що відповідають сучасним викликам.

Активна участь приватного сектора у міжнародних відносинах є необхідною для ефективного вирішення глобальних викликів. Основні механізми включають публічно-приватне партнерство, створення спільних платформ для діалогу та ініціатив, що сприяють обміну знаннями і технологіями. Участь бізнесу у багатосторонніх форумах та організаціях забезпечує можливість впливати на формування політики, що сприяє економічному розвитку та соціальній стабільності. Важливим є також зобов'язання бізнесу дотримуватись етичних стандартів і практик, що допомагає зміцнити довіру між державами, міжнародними організаціями та приватним сектором. Залучення бізнесу до багатосторонньої дипломатії створює нові можливості для розвитку, інновацій та покращення якості життя в різних регіонах світу.

Успішна взаємодія бізнесу та дипломатії може приносити позитивні результати для всіх учасників. Важливими аспектами такої взаємодії є спільні ініціативи, які сприяють розвитку стійких рішень у сферах охорони здоров'я, екології та соціального розвитку. Наприклад, співпраця технологічних компаній з міжнародними організаціями в питаннях цифровізації та кібербезпеки ілюструє, як бізнес може вносити значний внесок у зміцнення глобальної стабільності. Крім того, програми корпоративної соціальної відповідальності, які реалізуються компаніями, допомагають вирішувати локальні проблеми та підтримувати сталий розвиток. Ці приклади підкреслюють, що співпраця між бізнесом і

дипломатією є ключовою для досягнення цілей сталого розвитку та подолання сучасних викликів на глобальному рівні.

В результаті аналізу ризиків та конфліктів інтересів між державами та бізнесом виявлено, що така взаємодія може призводити до значних викликів у сфері міжнародних відносин. Держави часто мають на меті захист своїх національних інтересів, тоді як бізнес прагне максимізувати прибутки, що може призводити до виникнення напруженості. Основними ризиками є корупція, нерівний доступ до інформації та ресурсів, а також можливі соціальні наслідки, які можуть вплинути на репутацію бізнесу. У той же час, усунення цих конфліктів є критично важливим для забезпечення стабільності та ефективності глобальної економіки. Для мінімізації ризиків державам і бізнесу необхідно знайти оптимальні шляхи співпраці, що включають прозорість, діалог та взаємну відповідальність.

Перспективи розвитку ролі бізнесу у багатосторонній дипломатії полягають у тому, що підприємства все більше усвідомлюють свою відповідальність у формуванні глобальних політик. Бізнес стає активним учасником у вирішенні соціальних, економічних і екологічних проблем, що, в свою чергу, сприяє зміцненню міжнародних відносин. Залучення компаній до міжнародних ініціатив дозволяє їм не лише впливати на політику, але й отримувати нові можливості для розвитку, зокрема у вигляді доступу до нових ринків і технологій. Продовження цього тренду вимагатиме від бізнесу активної участі у формуванні стратегій, що підтримують сталий розвиток, а також гнучкості у реагуванні на зміни у міжнародному середовищі. В умовах глобалізації та взаємозалежності держави та бізнес мають знайти спільні підходи для ефективного вирішення актуальних викликів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева Т. І., Ле Хюнг Ті, Хоанг Тхі Кієу Чінь. Багатостороння дипломатія в ХХІ столітті: нові форми, проблеми та перспективи у співпраці з міжнародними організаціями. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2021. Вип. 39. С. 13-17.
2. Вергун В. А. Економічна дипломатія: навч. посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2010. 303 с.
3. Григор О. О. Багатостороння дипломатія як чинник урегулювання міжнародних конфліктів і кризових ситуацій. *Мультиверсум. Філософський альманах*. 2015. № 3–4. С. 45–58.
4. Глобалізаційні процеси у світовій економіці: виклики та можливості для України: колективна монографія. За заг. ред. д.е.н., проф. О.О. Борзенко; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогнозув. НАН України». Електрон. дані. К., 2022. 264 с.
5. Досвід післявоєнного відновлення міст світу. 2023. URL: https://era-ukraine.org.ua/wp-content/uploads/2023/06/Doslidzhennia_Dosvid-pisliavoiennoho-vidnovlennia-mist.pdf (дата звернення: 08.10.2024)
6. Інформаційний центр COVAX. URL: <https://www.unicef.org/ukraine/covax> (дата звернення: 08.10.2024)
7. Зонова Т. В. Економічна дипломатія. *Зовнішньоекономічні зв'язки*. 2005. Т. 18. № 6. С. 59.
8. Здреник В., Грод А., Очеретко Б., Бохонський В. Вплив цифрових технологій на розвиток бізнесу: трансформація бізнесмоделей та управління інноваційними проектами. *Економічний аналіз*. 2024. Том 34. № 2. С. 453-464.

9. Корпоративна соціальна відповідальність (КСВ). URL: <https://www.dqsglobal.com/uk-ua/navchajtesya/blog/korporativna-social%27na-vidpovidal%27nist%27-pidtverdzhuet%27sya-sertifikatom> (дата звернення: 08.10.2024)
10. Корольчук Л. В., Баула О. В., Галазюк Н. М. Дипломатія. Навчальний посібник. Луцьк: ПП «Волинська друкарня». 2024. 340 с.
11. Курс лекцій: Основи дипломатичної та консульської служби. URL: http://megalib.com.ua/content/2478_Rozdil_8_Ychast_mijnarodnih_organizacii_u_rozvitku_diplomaticnih_vidnosin_Mijnarodni_konferencii_yak_forma_diplomatichnoi_praktiki.html (дата звернення: 04.10.2024)
12. Компанія Нестле в Україні. Політика Nestlé щодо впровадження Кодексу BOO3. URL: <https://www.nestle.ua/sites/g/files/pydnoa316/files/2023-05/nestle-policy-implementation-who-code-ua.pdf> (дата звернення: 04.10.2024)
13. Нижник В. М. Економічна дипломатія та економічна безпека України: навчальний посібник. Хмельницький національний університет. Хмельницький. 2007. 299 с.
14. Новицький В. Є. Міжнародна економічна діяльність: підручник. К.: КНЕУ. 2003. 948 с.
15. Пахомова Н. І. Економізація дипломатичної служби як головний напрям її модернізації. URL: http://www.investplan.com.ua/pdf/19_2011/11.pdf (дата звернення: 08.10.2024)
16. Паризька кліматична угода - GreenDeal. URL: <https://greendeal.org.ua/paryzka-klimatychna-ugoda> (дата звернення: 02.10.2024)
17. Ціватий В. Г. Дипломатія: теорія, історія, практика: підручник. Київ: Дип. акад. України при МЗС України. 2016. 396 с.

18. Чугаєнко Ю. О. Економічна дипломатія в системі управління зовнішньоекономічною діяльністю держави. *Актуальні проблеми економіки*. 2013. № 3 (141). С. 59–69.
19. Ярошко О. З. Економічна дипломатія як інструмент забезпечення національних інтересів у добу глобалізації. URL: http://www.confcontact.com/2009new/2_yaroshko.php (дата звернення: 08.10.2024)
20. Nestlé. 2024. URL: <https://www.nestle.ua/> (дата звернення: 12.10.2024)
21. Unilever. 2024. URL: <https://www.unilever.ua/sustainability/> (дата звернення: 12.10.2024)
22. From Pfizer to Moderna: who's making billions from Covid-19 vaccines? URL: <https://www.theguardian.com/business/2021/mar/06/from-pfizer-to-moderna-whos-making-billions-from-covid-vaccines> (дата звернення: 12.10.2024)
23. New Realities in Foreign Affairs: Diplomacy in the 21st Century / Ed. V. Stanzel. Berlin, 2018. 69 p. URL: https://www.swp-berlin.org/publications/products/research_papers/2018RP11_sze.pdf (дата звернення: 12.10.2024)
24. Economic Diplomacy and Economic Security by Peter A.G. van Bergeijk and Selwyn Moons. URL: http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1436584 (дата звернення: 11.10.2024)
25. Microsoft Airband Initiative | Microsoft CSR. URL: <https://www.microsoft.com/en-us/corporate-responsibility/airband-initiative> (дата звернення: 11.10.2024)
26. Панов А. В. Дипломатична і консульська служба URL: <https://alenpanov.org.ua/filelib/sou/201706161039060606.pdf> (дата звернення 12.10.2024)